

Jiří Langer–Karel Kuča: **Dřevěné kostely a zvonice v Evropě. Svazek první, kostely.** Praha–Litomyšl 2009, 528 stran, množství vyobrazení a barevných fotografií v textu, místní rejstřík (s. 507–527); Karel Kuča–Jiří Langer: **Dřevěné kostely a zvonice v Evropě. Svazek druhý, zvonice.** Praha–Litomyšl 2009, 504 stran, množství vyobrazení a barevných fotografií v textu, mapová příloha k oběma svazkům (s. 427–455), anglické resumé (s. 457–464), seznam použité literatury (s. 465–472) a místní rejstřík ke druhému svazku (s. 473–501).

Skutečně monumentální dílo věnované dřevěné sakrální architektuře na evropském kontinentu – kostelům a zvonícím. Tyto sakrální objekty, které se v Evropě zachovaly z minulosti do 21. století, tvoří velmi složitou mozaiku staveb s velice rozdílnými nároky na své funkce, materiál, zdobnost a celkové působení architektury ve vztahu k prostředí. Výzkum tohoto fenoménu je metodicky velmi obtížný, neboť zasahuje do řady oborů počínaje dějinami umění, přes etnologii, historické bádání, církevní dějiny a liturgii až po archeologii. Takovoto přístupu formulovaly potom z různých hledisek určité kategorie a typologické systémy – architekturu lidovou a slohovou, městskou a vesnickou, zděnou a dřevěnou – a také podle jednotlivých geografických i etnických oblastí. Podle J. Langera je nutno právě mnohé tyto pokusy o regionální členění odmítnout a přistoupit k analýze těchto staveb z hlediska moderně řečeno investora, ideologa, dodavatele či realizátora (stavitel, řemeslníci a umělci, uživatel, výjimečně architekt). Kostelům, které zpracoval J. Langer je věnován svazek první a zvonícím popsáním K. Kučou pak svazek druhý. Prvý svazek věnovaný hlavně roubeným a hrázděným kostelům, ale mimo nich také synagogám a mešitám (kap. I.7, s. 348–354) přináší informace o více než pěti tisících stavbách (1 986 kostelů a 3 076 zvonících). Po předmluvě (s. 7–10) a Úvodu (s. 13–15) následuje základní I. kapitola nazvaná Investorské představy o sakrální architektuře a úkoly jejího řešení (I, s. 16–354), přičemž lépe by asi bylo v rámci středověkého období hovořit o objednavatelích a nepoužívat současný termín investor. Po úvodní části o svatyni, její základní funkci a formě (I, s. 17–24), následují již oddíly věnované vývoji dřevěné architektury v čase a evropském prostoru, tzn. v jednotlivých oblastech kontinentu v závislosti na tradicích západní latinské a východní církve, z nichž každá šla po velkém schizmatu vyhlášeném 16. června 1054 svojí vlastní cestou, i dalším rozdělení západního křesťanstva po vystoupení M. Luthera v roce 1517 a vzniku reformace s jejími důsledky pro sakrální architekturu, jež jí ovlivnila i v rámci jejích jednotlivých proudů včetně specificky českých a moravských, majících často starší kořeny už v době husitské revoluce, předznamenávající právě další vývoj ve středoevropském prostoru a inspirující myšlenkami J. Husa také samotného M. Luthera. Na tomto místě je možno upozornit obecně na značně konzervativní českobratrskou sakrální architekturu vycházející z gotických principů. Zohledněn je i přínos židovské diaspory v rámci dřevěných či se zděnými prvky kombinovaných synagog a islámských dřevěných sakrálních objektů, objevujících se hlavně na Balkánském poloostrově po jeho postupném obsazení osmanskými Turky, jimž tento prostor definitivně zpřístupnilo dobytí Konstantinopole 29. května 1453 a hlavně bitva u Moháče v roce 1526, kdy porážka křesťanských vojsk otevřela část středního Podunají turecké expanzi a vedla k vytvoření hranice Osmanské říše na jižním a jihozápadním Slovensku a v západní Transdanubii. Samotná práce nemá být katalogem, což ani vzhledem k rozsahu studovaného materiálu není možné, ale je vedena sňahou pochopit celkový vývoj dřevěných sakrálních objektů v čase a prostoru, tedy vztahů geografických. Více se charakteru katalogu přibližuje část o dřevěných zvonících, neboť v této oblasti je bádání teprve v počátcích a cílem pojednání je představit souhrnně formy tohoto typu sakrálního objektu v Evropě.

První část I. kapitoly uvádí stručný výklad o svatyni, její základní funkci a formách (I, s. 17–22), a to ve velmi stručné, někdy až schematizované podobě s naznačením geneze nejstarších kultovních svatyní euroasijské civilizace před vznikem křesťanství, kde snad mohly být ještě zmíněny neolitické rondely, dále jsou uvedeny počátky křesťanské sakrální architektury ve střední Evropě včetně několika příkladů jako je Xanten, šíření křesťanství a s ním spojené formování a ustálení liturgie, kde je jako příklad dalšího vývojového stupně uváděna bazilika sv. Petra v Římě a potom na východě z doby rané Byzance některé chrámy v Konstantinopoli, dále kostely arménské a gruzínské. Podrobný výklad této problematiky by zde nebyl vzhledem k tématu práce na místě, přesto mohl být o něco podrobnější včetně upozornění na základní práce jako je například A. Grabar (nikoliv citovaný I. E. Grabar), *Die Kunst im Zeitalter Justinians*, München 1967; týž, *Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters* (vom 8. bis zum 15. Jahrhundert), Kunst der Welt, Baden-Baden ⁴1980; týž, *Die mittelalterliche Kunst Osteuropas. Kunst der Welt, Baden-Baden ¹1968*, Nachdruck 1979; T. Talbot Rice, *Die Kunst Rußlands. Mit 251 Abbildungen, davon 62 in Farbe*, Zürich 1965; B. Filarska, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Wydawnictwo TNKUL, Źródła i monografie, Lublin 1983, nebo pro alpskou oblast F. Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*, Graz–Wien–Köln–Regensburg 1997. Z drobných upřesnění upozorňují, že Konstantin I. Veliký (250–306, císař 270 [288?]) přijal křesť, a to krátce před svojí smrtí v Konstantinopoli 22. května 337, tedy není pravdou, že křesťanem nebyl (s. 20; k tomu srov. např. *Der große Ploetz. Auszug aus der Geschichte, Freiburg–Würzburg ³⁰1986*, s. 253). K oddílu je připojena instruktivní tabulka zobrazující orientaci dřevěných kostelů a jejich půdorysné typy v rámci západního a východního křesťanství i bazilikálních forem (s. 18).

Ve druhé části jsou popisovány rané dřevěné kostely v západní a severní Evropě (2, s. 23–68), třetí je nazvána Dědictví západu a původní tradice ve střední Evropě (3, s. 69–123) a čtvrtá je věnována důsledkům reformace (4, s. 124–229). Celý výklad je strukturován v rámci jednotlivých oblastí evropského kontinentu, tj. Francie, Anglie (lépe hovořit o území Velké Británie), Skandinávie, zvláště pak Irsko, Islandu a Grónska, a je podán od doby počátků středověku, šíření mediteránních inovací východní Francií do středního Porýní,

a hlavně pak v nejvyšším sociálním prostředí. K recepci na venkově docházelo pomalu a postupně, kde raně dřevěné „misionářské“ kostely vycházející z autochtonního domácího prostředí byly nahrazovány kamennými s definitivní formou slohové architektury a celý vývoj potom ještě umocnil nástup gotiky. Obecně však tento proces probíhal velmi nerovnoměrně a na severu Evropy se stále ve velké míře uplatňovala dřevěná architektura a vznikají i nové kostely s tehdy se dotvářející hrázděnou konstrukcí, jež procházela složitým vývojem. Jednalo se o přechod od konstrukce se zakřivenými nůžkovitými kůly ke sloupovým ráám s pravouhle horizontálně vkládanými trámky (paždíky) a se zavětrovacími šikmými páskovitými vzpěrami jako pozůstatku po zakřivené konstrukci. Zakřivené sloupy nesly hřebenovou vaznici (s. 37–40). Tyto konstrukce známe v Anglii 4. století, později z Vestfálska a v 9. století z Dolního Saska, ve 12.–13. století se z Anglie, šířily se do Skotska, Bretagne, Normandie a Nizozemí. Hrázděný princip s touto konstrukcí se na anglických a waleských sakrálních objektech uplatňoval ještě na počátku 15. století, řadu hrázděných a polohrázděných kostelů z 15. až 18. století známe z Francie od Normandie a Orne přes Picardii, Oise, Ardenny na severu až po Aube a Haute-Marne i Champagne na jihu. Pro 9. století jsou ve Francii konstatovány halové obdélníkové stavby o rozměrech přibližně 7 × 4 m. V zachovalých kostelích se od 15. století vyskytuje klenba sestavená z krokevních vzpěr pod hambalky s podvlečeným páteřním slemenem, bazilikální trojloď a předsíní s velkým nadkrytím na sloupech či mohutných vzpěrách. K připojování kněžistě docházelo až v 16. století (s. 28–33). Jiný typ představují norské sloupové kostely s konstrukcí rámového systému a rohovými sloupy na prahovém věnci s vertikální výplní, jejíž počátky v anglosaském prostředí známe již v 10. a 11. století. Během 11. století se objevují v Dánsku, Švédsku a Norsku. Švédský proud se na rozdíl od britsko-norského rozvíjejícího elementární formy architektury pod vlivem kamenných kostelů projevoval více v roubené konstrukci stavěné současně s dozníváním tradice sloupové konstrukce. Kostely byly též rozšiřovány a v Norsku se rozvíjely na bazilikálním principu – od 11. století vznikají sloupové kostely, od 13. století se rozvíjí vertikálnost a z trojstupňových staveb se postupně stávají až šestistupňové. Ve Skandinávii je také výrazný kontrast mezi architekturou nízkých roubených domů a kostelů. Závěr celého oddílu je věnován vnější a vnitřní výzdobě sakrálních objektů, hlavně portálů. Autor také vyslovuje hypotézu o možném vyzařování tesařských dovedností právě ze Skandinávie, což mohlo vycházet ze zkušenosti lodního stavitelství. Typ sloupového kostela není potom pouze norskou záležitostí, ale existoval kromě Švédska i před rokem 1000 v celé západní Evropě (s. 34–64).

Zajímavý a inspirativní je krátký závěr oddílu nazvaný Zdroje gotiky (s. 65–68). Pokud ponecháme stranou obecně známé tři základní prvky gotické architektury – lomený oblouk, žebrovanou křížovou klenbu a vnější opěrný pilířový systém – s nosným systémem párů sloupů nahore lomeně spojených, stěnami prolomenými vertikálními okny a s minimem horizontálních nosných prvků a zděných výplní by potom skelet takové stavby připomínal z vnitřního pohledu loď obrácenou dnem vzhůru a existuje hypotéza, že konstrukční předlohou mohla být kostra velké ryby. Na její podporu je uváděn termín žebro, jenž je ve všech germánských i slovanských jazycích významově shodný, a to na rozdíl od románských jazyků z mediteránní oblasti. Claus Ahrens pak předpokládá, že princip lomeného gotického oblouku vyšel z dřevěného prvku dvojice zakřivených sloupů jako základu stavby, a ty byly předlohou již pro irské sakrální objekty 8.–10. století, umožňující sklenout poměrně velký prostor bez sloupořadí. Tuto konstrukci nazývanou anglicky „cruck“ a německy „Krummspannban“, která byla připomínána již výše, je možno dodnes nalézt u profánních obytných i hospodářských objektů v Anglii, Walesu i v severním Německu. Zde se například ve Šlesvicku-Holštýnsku takto budované stodoly nazývají velrybí, neboť řada zakřivených sloupů připomíná velrybí žebra a podélná vaznice podírající jejich spoje rybí páteř. Právě v Anglii se tyto konstrukce udržely nejlépe a inspirovaly i kamennou sakrální architekturu, u níž nacházíme některé jejich tvarové varianty na kamenných klenbách řady gotických katedrál a křížových chodeb klášterů většinou datovaných do 14. věku. Také u vnějšího opěrného systému gotické architektury nacházíme analogie u vnějších šikmých opěrných trámů velkých halových staveb například v Dánsku.

Celý tento oddíl navozuje řadu otázek, kterými by se mělo podrobně zabývat další bádání. Zřejmě jsou dva základní evropské kulturní okruhy – jižní, mediteránní navazující na antické pojetí architektury – a druhý, vycházející z domácích tradic barbarského severu a jeho politického vývoje po zániku Západořímské říše v roce 476, kdy během celého raného středověku dochází k výraznému ovlivňování tradičních místních stavebních principů, technik a zvyklostí mediteránního prostředí včetně Byzance, vrcholícího v karolínské renesanci od 8. století a později importem románského stavebního slohu. Obecně je předpokládáno, že vznik gotiky představoval kulturní projev tradic onoho původně barbarského severu jako protikladu k antickému pojetí architektury. Musíme ale zdůraznit její genezi na půdě bývalých římských provincií a později Franské říše pod vládou Merovejců a zejména Karlovců s řadou velmi silných antických tradic a na druhé straně právě domácími silně regionálními, a tudíž v mnohém odlišnými vlivy, a to i v přijímání a pojímání křesťanství. Reprezentantem nového slohu byly především stavby katedrál související s jejich reprezentativní funkcí a nároky objednavatelů, významem v církevní organizaci i státními politickými zájmy. Jsou zdůrazňovány hlavně filozofické a potažmo teologické zdroje gotického umění, ale právě kořeny gotického tvarosloví můžeme často hledat v kopírování přírodních tvarů a forem. Nemuselo to však být pouze toto přímé napodobování. Inspirace mohla vycházet z již dlouhá staletí prověřených a zdokonalovaných domácích stavebních technik, technologií i forem provedených ovšem v jiném dokonalejším a trvanlivějším stavebním materiálu – kameni a pálené cihle. Doklady tohoto možného a předpokládaného vývoje, zejména do 9.–10. století, jsou však dosud téměř nepostizitelné a další mohou přinést až na výjimky pouze archeologické výzkumy. I v následujícím období vznikají ve stínu vrcholné románské a gotické sakrální

architektury dřevěné venkovské kostely, v některých oblastech již jen ojediněle a jinde, jako například na severu a východě kontinentu, pokračuje jejich výstavba hluboko do novověku. Základní otázkou tedy zůstává, do jaké míry se autochtonní tradice venkovské architektury mohla stát zdrojem formování gotického slohu. Na závěr jsou ještě připojeny úvahy a informace o vztahu pohanských a křesťanských svatyní, neboť přímá návaznost je dnes pokládána za neprokázanou romantickou představou, ale doklady písemných pramenů to v některých případech uvádějí (např. Arkona na Rujaně, Rügen, Přední Pomořansko, BRD), a zejména poměrně pozdní doklady ze Švédska, Norska a Finska, kde podobně jako v případě etnik na severu a východě evropského Ruska i dále za Uralem probíhala christianizace i v 17.–18. století i později. Při stavbě zdejších misijních kostelů se sice již uplatňovaly modernější stavební techniky a metody, ale základní liturgická funkce jednoduché většinou dřevěné stavby zůstala zachována, a mnohdy byly tyto nové kostely budovány u tradičních předkřesťanských kultovních míst nebo i pohřebišť.

Pro poznání našeho prostředí a jeho souvislostí se sousedními oblastmi má zásadní význam třetí oddíl nazvaný Dědictví západu a původní tradice ve střední Evropě (3, s. 69–123). V prvotním misijním období docházelo k budování dřevěných kostelů podle stavebních tradic místního prostředí (s. 69), ale je nutno zdůraznit, že značný vliv zde sehrávali samotní misionáři a jejich původ i stavitelé, které si přiváděli sebou (srov. např. tzv. *Conversio* čili *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum* – Obrácení Bavorů a Korutanců na víru, vzniklé s největší pravděpodobností až v roce 871; srov. např. H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien, Böhlau Quellenbücher, Wien 1979, s. 38–59, 92–93, 108–141, zvl. s. 133–141; Z. Měřinský in: J. Bednaříková–A. Homola–Z. Měřinský, *Stěhování národů a východ Evropy*, Praha 2006, s. 70, 78–82; týž, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*, Praha 2006, s. 152–162, 428–433). Jednotlivé středoevropské regiony se také výrazně odlišovaly na základě rychlosti nahrazování dřevěných sakrálních objektů kamennými a jak se roubené a na západě hrážděné stavby přizpůsobovaly formě zděných. Například několik málo archeologicky prozkoumaných kostelů z území Polska má pravouhlou loď i kněžiště a pocházejí z 11.–12. století. Pouze na východě v Polesí bylo zjištěno roubené polygonální kněžiště a v Mazovsku sloupová konstrukce. Dosavadní, poměrně torzovité poznatky naznačují, že také ve střední Evropě 11.–12. století probíhal vývoj dřevěných sakrálních objektů od používání kúl k nadzemním rámcům se sloupy a fošnovou výplní až ke konečnému roubení. Velké změny pak přineslo 13. století, kdy v rozvinutých oblastech plně zvítězila kamenná zděná architektura nastupující již v předchozích obdobích. Větší a vyšší čtvercovou loď s menším a nižším čtvercovým kněžištěm můžeme považovat za východisko dlouhého tradičního vývoje, jenž pokračuje až do hlubokého novověku, přičemž první polovina 17. století a období třicetileté války je dobou rozkladu staré tradice. Oba základní prostory se postupně prodlužovaly do obdélného tvaru, přičemž starší výjimku představuje kostel v Broumově z druhé poloviny 15. století. Kněžiště potom obdrželo polygonální, obvykle pětiboký závěr a k jeho severní straně se připojoval pravouhlý prostor sakristie. Kostel obklopoval hřbitov. Zvonice stávala samostatně, někdy byla jako zděná připojena ke kostelu a jako její předsiň, mnohdy značných rozměrů, nabývala i obranné a shromažďovací funkce. Dále jsou postupně v oddílu probírány dřevěné kostely z českých zemí (s. 73–79), kde na základě písemných pramenů existovalo minimálně 366 dřevěných a polodřevěných kostelů a kaplí, přičemž v současnosti jich zůstalo pouze 38; nejvíce v severovýchodních Čechách a na střední Moravě.

V Čechách také postihujeme daleko silnější gotickou tradici než na Moravě, a to ještě po třicetileté válce. Typická je například pro Jednotu bratrskou, a to jak ve zděném, tak i dřevěném provedení, doloženém například u kostela v rodišti F. Palackého Hodslavicích (okr. Nový Jičín). Podobně na Slovensku (s. 80–83) existovalo nejméně 224 dřevěných sakrálních objektů a současně je zde registrováno pouze 58. Na tomto místě jsou však uváděny jen nejstarší objekty. Stejněho typu roubené architektury s kvadratickými presbytáři jako na Moravě v době 16. století jsou tu kostely v Trnové u Žiliny z doby po roce 1582 a Tvrdošíň na horní Oravě s dendrodatem kolem roku 1440. Dále již s pětibokým kněžištěm Zábřeh (okr. Dolný Kubín) a Hervartov u Bardejova. Součástí zemí Koruny české a do roku 1742 i habsburské monarchie tvořilo také Slezsko. Dřevěné kostely se vyskytují jen ve východní třetině Slezska kolem měst Opole, Olesno, Gliwice, Rybnik atd. i ve slezských Beskydech a na západ od Opole měly hrážděnou konstrukci (s. 73). V Horním Slezsku (s. 84–92) přežívala až do poloviny 18. století dvojhrábenová dělená střecha, téměř čtvercová loď a podélné kněžiště. V Dolním Slezsku měly dřevěné kostely až na výjimky hrážděnou konstrukci. Ze vzorku 56 dochovaných staveb ve Slezském vojvodství (Katovice) a na sever odtud čtyři včetně Poniszowic s pravouhlým kněžištěm pocházejí již z konce 15. století (Gliwice, Księży Las a Grębień). Jejich architektura se v podstatě shoduje s o něco mladšími stavbami v Horním Slezsku ze 17. až počátku 18. století i z horských oblastí českého Slezska nebo východního sousedství na Kielecku s kvadratickými i polygonálními kněžišti. Hornoslezské dřevěné svatyně jsou velmi jednoduché s mnohdy později přistavovanými nízkými věžemi vystupujícími svými jehlancovými stříškami nad hřeben hlavní střechy a s nadstřeším obklopujícím jako ochrana proti dešti stěny. Za archaický prvek je považováno zešíkmení stěn srubu. Poslední zvláštností jsou stěnové kleštiny – trámký sešroubované k sobě z obou stran stěny, mající za cíl zesílit její pevnost. Používaly se jednak jako reparace narušených a poškozených stěn a na sever od linie Katowice-Kraków, kde dřevo z borovic, na rozdíl od dubového a jedlového, umožňovalo realizovat pouze konstrukce ze slabších a kratších trámů spojovaných stěnovými kleštinami.

Dále je pozornost věnována území Velkopolska (s. 93–101). Je nutno zdůraznit, že christianizace (s. 93) zde nezačala až za Boleslava I. Chrabrého (992–1025), ale již za jeho otce Měška I., jenž se nechal v roce

966 pokřtít (srov. např. Z. Měřinský in: J. Bednaříková–A. Homola–Z. Měřinský, Stěhování národů a východ Evropy, s. 92, 96). Je zde popsán nálezkou pozůstatků dřevěného kostela z Kalisze snad již z doby syna Boleslava I. Chrabrého Měška II. (1025–1034) se čtvercovou lodí 7,6 × 7,8 m a kvadratickým kněžištěm o rozměrech 3,9 × 3,8 m. Další dřevěné kostely z 11.–13. století dokládají pouze písemné prameny. Až do roku 1845 stál dřevěný kostel z druhé poloviny 13. věku v západopruském Chmielnu nacházejícím se západně od Gdaňsku. Na samotném území Velkopolska je v současnosti evidováno přes 230 chráněných dřevěných kostelů převážně z 18. století a stopy tradičních středověkých prvků se uchovaly u 26 objektů stavěných do poloviny 17. století, přičemž nejstarší kostel z poslední čtvrtiny 14. století se nachází ve vsi Tarnowo Pauckie 65 km severně od Poznaň. Právě v době pronikání nových uměleckých proudů do středoevropského prostoru během 17. století se venkovské roubené kostely ve Velkopolsku i nadále přidržovaly středověkého modelu, a to mnohem silněji než na jih od sudetských pohoří a Karpat. Největší rozmach dřevěné sakrální architektury přišel až v barokním 18. století. Patrný je vliv luteránských schémat halových nečleněných jednolodí s tribunami na všech čtyřech stranách a jinak převažuje krátká loď se čtvercovým půdorysem, jenž se výrazně neprodlužoval ani v 18. století a dlouhým kvadratickým či polygonálním kněžištěm. Věže se většinou k lodi přistavovaly až od druhé poloviny 18. do počátku 19. století a mnohé zůstaly bez ní. Jejich výstavba mnohdy ve středoevropském prostoru a zvláště na jeho východě souvisela s rekatolizací. Celkově převažují roubené konstrukce stěn a pouze na severu a jihozápadě země se objevuje také hrázdění, navazující zde na západnější oblasti Braniborska, Pomořan i Dolního Slezska, mající kořeny ve středověké německé kolonizaci i jejím pokračování během novověku. Tato technika našla využití také ve Východním Prusku a největší hrázděný kostel ve vsi Obórki (Schönfeld) u Brzegu jihovýchodně od Wrocławu v Dolním Slezsku pochází již z roku 1335, další nyní v polské části Braniborska v obci Klępsk (Klemzig) u Ziolone Góry byl původně postaven již na přelomu 14. a 15. století.

Geneze dřevěné sakrální architektury v Malopolsku (s. 102–112) taktéž navázala na podobný středověký základ, ale jiným způsobem. Ve vymezené jižní části Malopolska se nachází více než tři sta dřevěných kostelů západokřesťanského obřadu a 208 sakrálních objektů východního ritu. U rouběných staveb první skupiny se setkáváme na rozdíl od jiných evropských regionů se zcela výjimečným bazilikálním řešením, které sice kopíruje konstrukci lodě románských trojlodních bazilik, ale bez vnitřních sloupů a horních oken triforia ve stěnách, což umožňuje právě tuto konstrukce. Geneze tohoto řešení je dosud nejasná, ale uvažuje se o jejím vzniku již ve 14. století staviteli a tesaři pracujícími na stavbách kamenné městské sakrální architektury. Na jedné straně se tedy tato architektura odvíjí od tehdy již archaické bazilikální románské koncepce a na druhé straně představuje vytvořeným halovým prostorem, jež se počíná uplatňovat ve střední Evropě až v pozdní gotice, velmi moderní prvek. Tuto konstrukci mají téměř všechny malopolské dřevěné kostely dochované z 15. století i mladší stavby koncentrované zejména mezi Krakovem a Krosnem. Na severozápad zasahuje jejich výskyt do velkopolsko-slezsko-malopolského kulturního trojmezí kolem Lublince a Wieluně a na jih za haličskou hranici s dříve uherskými Orawci (Orava) u města Nowy Targ, náležejícími Polské republice až od roku 1920. Nejstaršího zástupce tohoto typu představuje chrám v obci Haczów 10 km východně od Krosna postavený krakovskými staviteli včetně řezbářské výzdoby portálů a dalších částí stavby asi ještě na konci 14. století. Ten patří k největším roubeným kostelům své doby ve střední Evropě (loď 12,9 × 12,9 m, polygonální kněžiště 8,6 × 10 m a vnitřní výška 7 m; věž byla doplněna v 17. století), což je dáno polohou na dálkové cestě ze Sedmihradska údolím Someše (Someśl, Szamos) přes Dukelský průsmyk na Tarnobrzeg a k Baltu územím působení východní církve, neboť ukrajinské pravoslavné obyvatelstvo osídlovalo sousední beskydské oblasti a mohla zde být také snaha misijně na ně působit v rámci katolické církve. Cesta se zde křížila s východozápadní trasou od Černivců v Bukovině do Krosna a samotný Haczów byl poutním místem. Od 15. století počíná v této oblasti systematický nástup katolictví proti rozšiřování pravoslaví, který dokumentuje i řada dalších menších kostelů tohoto typu po linii Rzeszów-Dukla, z nichž řada pochází již z 15. století a v celém Malopolsku jich nalezneme 25. Stavěly se až do druhé poloviny 17. století a teprve potom se začíná opět vzhled dřevěných kostelů rozrůžňovat. Na jihozápadě v Podhalí pod Tatrami se nachází skupina kostelů ze druhé poloviny 15. století s menší obdélnou lodí i kněžištěm. Velké kostely se stavěly i na severovýchodě Malopolska na dolních tocích řek Wisłok a Wisłoka. Mají téměř čtvercovou loď a dlouhý polygonální závěr. Jako příklad lze uvést Gawłuszowice s obdélnou lodí 15,3 × 13,8 m o celkové délce 29 m a výšce 8 m postavené původně u brodu přes Wislu kolem roku 1215, nahrazené dalším kostelem v roce 1534, obnoveným po povodni v roce 1685.

Dále je pozornost věnována severovýchodu Polska a Litvě (s. 113–115) včetně západního Běloruska, kde se dochovalo jen málo dřevěných sakrálních objektů, a to většinou až ze 17.–19. století, vyznačujících se mnohdy komplikovaným dvouvěžovým provedením a souvisejících často s jezuitskou protireformací. Závěr oddílu patří Barokizaci a klasicismu (s. 116–123), které zaznamenaly po třicetileté válce dobu největšího rozmachu. Mnohé válkou zničené oblasti vyžadovaly obnovu a politicko-konfesionální rozdělení kontinentu přímo vyzývalo k realizaci prestižních projektů. Architektura dřevěných kostelů dospívala k individualizaci a současně slohový universalismus stíral její regionální zvláštnosti. Dále však pokračovaly stavby v tradici navazující na dobu středověku. Kromě tradičního podélného řazení se uplatňovaly i stavby centrální s jednou či dvěma věžemi s cibulovitými a lucernovými vrcholy. Nejvíce se tyto tendence projevují na území Polska, Litvy a jižního Lotyšska.

Čtvrtou částí I. kapitoly nazvané Důsledky reformace (4, s. 124–229) se dostáváme již do období novověku a konfesijního rozdělení širokých prostor evropského kontinentu po vystoupení M. Luthera v roce 1517.

S reformací byla spojena také výstavba nových sakrálních objektů včetně dřevěných i přebírání starších katolických. Zmíněna je také husitská revoluce předznamenávající do jisté míry právě reformaci a původně dřevěný kostel husitů v nově založeném Táboře. Postupně jsou v této části probírány sakrální objekty ze středního (s. 126–131) a severního Německa včetně dnes polského Pomorí (s. 132–149) s typickou hrázděnou architekturou, nizozemský model využívaný na křížovém půdorysu nejen plochu, ale i výšku prostoru, jak ji na základě renesančního stavitelství jižní a západní Evropy koncipoval Hendrik de Keyser (1567–1621). Ten se potom v dřevěném provedení šířil na sever Evropy (s. 150) do Švédska (s. 151–171), kde se ovšem setkáváme i s podélnými stavbami, Norska (s. 172–184) a Finska (s. 185–188). V Estonsku a Lotyšsku (s. 189–194) převažuje středověká tradice dřevěného kostela s podélnou lodí a užším polygonálním kněžištěm a dále sálové stavby s polygonálním závěrem a sakristií připojenou v ose za oltářní stěnou polygonu. Na území bývalého Východního Pruska a Zadního Pomořanska, dnes Polska, nacházíme hrázděné stavby podobné jako v případě luteránské architektury Dolního Slezska (s. 195–197), kde po třicetileté válce prosadila švédská strana jako jednu z podmínek vestfálského míru z roku 1648 výstavbu tří evangelických kostelů na jeho území. Toto omezení vedlo k vybudování co největších staveb pro 6000–7500 věřících vojenským architektem Albrechtem von Saebisch (1610–1688) ve městech Jawor (Jauer), Świdnica (Schweidnitz) a Głogów (Glogau).

Podobné také na Slovensku (s. 198–203), jako části Uher neokupovaných Turky, právě blízkost tureckého nebezpečí i četná povstání šlechtě oddalovaly působení protireformace a nakonec císař Leopold I. (1657–1705) ustoupil na sněmu v Soproni roku 1681 požadavku uherských stavů na náboženskou svobodu a podle sněmovních artikulí bylo z 888 násilím odebraných kostelů vráceno evangelíkům jen padesát a v každé župě bez protestantského kostela povoleno za zvláštních omezujících podmínek (ze dřeva, bez železných prvků, hradeb a věže, 50 m od cesty a vstupem od ní odvráceným atd.) postavit dva nové. V letech 1681–1726 bylo nakonec na 38 vybraných místech většinou na severním Slovensku a v královských městech postaveno pouze patnáct nových dřevěných kostelů zvaných artikulární. Docházelo také k výstavbě provizorních dřevěných roubených modliteben a společným znakem bezvěžové architektury artikulárních kostelů je valbová střecha a symetrie členění fasád. Nedostatek finančních prostředků na výstavbu nových protestantských chrámů pak vedl k celkem čtyřem depotacím o pomoc zahraničních sborů a dvě z nich byly úspěšné ve smyslu získání poznatků o nových trendech při budování a rozšiřování protestantských sakrálních objektů, neboť pokud šlo o samotné získané finanční prostředky většinou je deputace spotřebovaly na cestovní výdaje. Ale právě poznatky ze Švédska inspirovaly půdorys i vzhled roubeného chrámu ve spíském Kežmaroku a v roce 1773 došlo také k rozšíření původního artikulárního kostela z roku 1693 v líptovské Paludze na velký chrám s křížovým půdorysem o rozměrech 28 × 37 m s kapacitou šesti tisíc míst, čímž se řadí mezi největší dřevěné kostely v Evropě. V letech 1974–1984 byl vzhledem k faktu, že se nacházel v zátopové oblasti vodního díla Liptovská Mara, přenesen do nedaleké obce Svätý Kríž. V průběhu 18. století byly budovány i dřevěné katolické kostely, z nichž se dodnes dochovaly pouze dva, ale ještě kolem poloviny 18. století existovalo na celém Slovensku nejméně 113 západokřesťanských dřevěných kostelů, z toho 25 na Oravě a 33 ve východoslovenských okresech Michalovce a Sobrance. Ve druhé polovině 18. a v 19. století jich více než 68 zaniklo a postupně je nahrazovaly stavby zděné.

Také ve Slezsku (s. 204–207) povolil Ferdinand III. (1608–1657, císař 1637) roku 1654 evangelíkům v příhraničních oblastech převzít či nově postavit 24 tzv. hraničních kostelů a roku 1688 Leopold I. (1640–1705, uherský král 1655, český 1656, císař 1658) deset dalších, ale později o ně evangelici dočasně přišli a teprve jejich množství se úteků do Pruska a příchod švédské armády Karla XII. (1682–1718) na počátku 18. století přiměly rakouského panovníka k jejich navrácení. Na další naléhání měšťanů bylo ještě z milosti císaře povoleno postavit dalších šest evangelických chrámů ve městech nazvaných proto milostivé, a to již bez omezujících zákazů. Tak vznikly tři velké zděné kostely v Cieszyne (Teschen, Těšín) z let 1709–1753, Kamienna Góra (Landshut) z let 1708–1720 a Jelenia Góra (Hirschberg) z let 1709–1743 a slezští evangelici dosáhli povolení Karla XII. použít za vzor milostivých kostelů stockholmský chrám sv. Kateřiny s centrální koncepcí a pěti věžemi. Jako stavitel sem přišel mistr Martin Frantz z tehdy švédského Tallinu, jenž v letech 1709–1712 postavil dle skandinávských vzorů výše jmenované zděné kostely ve městech Jelenia Góra a Kamienna Góra. Další tři hrázděné stavby v Milicz (Militsch), Żagań (Sagan) a Koźuchów (Freystadt) byly realizovány až po pruském záboru Slezska v roce 1741, kdy se tamější evangelici zcela osvobodili od rakouské diskriminační politiky a v následujících devíti letech postavili 179 nových kostelů a ve druhé polovině 18. století dalších padesát. Zmiňována je i úloha exulantů nekatolických církví a sekt ze západní a střední Evropy prchajících po třicetileté válce do středoněmeckých států (hugenoti a valdenští), Pruska (čeští bratři a kalvíni), Saska (luteráni), Saska-Anhaltska (čeští evangelici) a v té době tolerantního Polska (čeští bratři, kalvíni), kteří si vzhledem k nedostatku prostředků budovali pouze malé, strohé modlitebny. Dále pak skupina česko-bratrských exulantů původem z Nowojičínska a Opavska uprchlá v roce 1722 na pomezí Slezska, Lužice a Čech, zakládající tu město Ochranov (Herrnhut, Löbau-Zittau). Zde došlo na saském panství hraběte Mikuláše Ludvíka von Zinzendorfa k vytvoření komunity Jednoty bratrské šířící své modlitebny umístěné často v obytných domech po celém Slezsku, Lužici, východní části horního Saska, východním Pobaltí, Hesensku, okolí Hamburku i jinde v Německu, Holandsku, Dánsku a posléze i Severní Americe. Významné je především rozšíření herrenhuterů ve východním Pobaltí se silným akcentem na ideály svobodného a praktického křesťanství i všeobecného vzdělání včetně překladu bible do estonštiny. Modlitebny sloužily též jako učebny a kolem roku 1840 se k církvi legalizované sněmem v Livonsku roku 1765 hlásilo v Estonsku a Lotyšsku již třicet tisíc osob nemajících kostely a scházejících se ve velkých srubech

jako součásti tzv. stodolového typu domu. Postupně se modlitebny stavěly jako součást obydlí a byla v nich kamna vytápěná z dymné jizby či centrálního komína.

J. Langer si dále velmi stručně všímá situace na Moravě (s. 208–210) po vydání tolerančního patentu Josefa II. (1741–1790, císař 1765) v roce 1781, kdy jsou budovány některé nové kostely, podobně jako vznikají i na Slovensku. Pokračováním centrální koncepce se stává od poloviny 17. století v barokních Čechách a na Moravě řada katolických dřevěných kostelů a současně byly v 18. století budovány také chrámy s již přežilými středověkými prvky. Tak se dělo i v rakouském Slezsku i za nynější polskou hranicí na Těšínsku. Závěry oddílů jsou nazvány Kontinuita napříč Evropou (s. 211) a Netradiční řešení (s. 212–229), kde je zdůrazněno přenášení architektonických koncepcí a prvků poreformačního stavitelství z Nizozemí přes Dánsko a Švédsko do Finska, Estonska, Lotyšska a dále na Moravu, do Slezska i některých oblastí Německa, kde se prolínaly novověké slohové znaky s prvky středověkými a s autochtonními tradicemi. Po vydání tolerančního patentu se však stavitelé často vraceli k neogotickým a secesním vzorům, a to i v dřevěné a hrázděné formě. Ve Švýcarsku je to ve druhé polovině 19. století tzv. alpský styl, v Rakousku a Bavorsku tyrolský styl, především na západním pomezí carského Ruska tzv. novomoskevský sloh a stejné trendy nacházíme i ve Velké Británii, ve Skandinávii se objevuje staronordický styl, hnutí obrody severu a dračí styl, v Německu se z luteránského klasicismu rodila neogotika a návraty k tradici sledujeme i v Norsku, Švédsku a Finsku, kde lze opět východiska sledovat v klasicistních tradicích ruské architektury směřujících k neogotice. Snad nejvíce kostelů nového stylu pak bylo postaveno v Polsku a zvláštění místo s důrazem na národní svéráz zde představovala Halič s tzv. zakopanským stylem v architektuře, další příklady jsou uváděny z nynějšího severovýchodního Maďarska a především ze Slovenska. Zde je nutno jmenovat Dušana Sama Jurkoviče (1868–1947) jako protipól Stanislawa Witkiewicze (1851–1915) na severní straně Tater, sám však žádný kostel nevyprojektoval. Po připojení Podkarpatské Rusi k Republice československé a založení Církve československé husitské v roce 1920 došlo též k transferu některých dřevěných kostelů odtud do Čech a na Moravu.

Pátý oddíl rozsáhlé I. kapitoly nese název Východokřesťanská tradice a její balkánská cesta (5, s. 230–270). V úvodu jsou podána základní východiska celého vývoje (s. 230–231) a poněkud neorganicky je zde zařazen oddíl o Moravě (s. 232–233), neboť počátky zdejšího křesťanství s východem Evropy nesouvisí. Těto problematice je nutno věnovat větší pozornost. Již v úvodních partiích je zmiňována úloha iroskotské misie na Moravě (s. 23, 232) a k tomu musíme podotknout, že kromě J. Cibulky (Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě, Praha 1958, zvl. s. 199–233), R. Turka (Čechy na úsvitě dějin, Praha 1963, 2000, s. 126; týž, Čechy v raném středověku, Praha 1982, s. 62; týž, Počátky české vzdělanosti. Od příchodu Slovanů do doby románské, Praha 1988, s. 28–33) a několika dalších badatelů (např. A. Provazník, Británie v raném středověku, charakter její christianizace a expanze misionářů do střední Evropy, ČMM CX, 1991, s. 19–36; týž, Iroskotské misie a Slované na Moravě, VVM XLIII, 1991, s. 292–303; naposledy též B. Chropovský, Našiel sa Pribinov chrám! In: L. Ťažký–L. Zrubec s kolektivom, Vykopaná pravda, miesto vyd. neuv. 1997, s. 59–60; týž, Význam a postavenie Nitry v medzinárodných súvislostiach v 8.–12. storočí. In: Nitra v slovenských dejinách, zostavil Richard Marsina. Martin 2002, s. 34–35), není její vliv na Moravě akceptován (k tomu např. F. Graus, Josef Cibulka, Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Monumenta Archaeologica VII. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1958, ČsČH VII, 1959, s. 478–488; V. Vavřínek, K otázce počátků christianizace Velké Moravy, LF VII, 1959, 217–224; týž, Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens, Historica VII, Praha 1963, s. 5–56; Z. Měřinský, České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II, Praha 2006, s. 438–442; k působení misie ve střední Evropě srov. např. H.-D. Kahl, Zur Rolle der Iren im östlichen Vorfeld des agilolfingischen und frühkarolingischen Baiern. In: Iren und Europa im früheren Mittelalter, Stuttgart 1982; Die Iren und Europa im früheren Mittelalter [Hg. H. Löwe], Stuttgart 1982; P. A. Breatnach, Über Beginn und Eigenart der irischen Mission auf dem Kontinent einschließlich der irischen Missionare in Bayern. In: Virgil von Salzburg, s. 84–91; J. Strzelczyk, Iroszkoci v kulturze średniowiecznej Europy, Warszawa 1987; H. Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907, Wien 1991, s. 128–142; týž, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Österreichische Geschichte 378–907 [Hg. von Herwig Wolfram], Wien 1995, s. 103–138). Nelze sice vyloučit působení jednotlivých misionářů iroskotského původu na Moravě v době konce 8. století, jak předpokládá např. F. Dvorník (Byzantské misie u Slovanů, Praha MCMLXX [1970], s. 95–96), ale v žádném případě již nešlo o organizovanou misi. Zůstává také otázka, zda v nejstarší fázi misijní činnosti během 7. až 8. století není přeceňován význam Salzburgu a Pasova, biskupstvími pod silným vlivem Iroskotů a s biskupy iroskotského původu, ale již pod římskou obediencí (Virgil v Salzburgu a Sidonius v Pasově; k problematice např. sborník Virgil von Salzburg, Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 21.–24. September 1984 in der Salzburger Residenz. Herausgegeben von Heinz Doppsch und Roswitha Juffinger, Salzburg 1985), a podceňována úloha aquilejského patriarchátu na jehož význam upozorňoval již F. Dvorník (Byzantské misie u Slovanů, s. 42–43, 97, 104, 149–150; srov. H.-D. Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission. In: Virgil und Salzburg, s. 112–121). Každopádně můžeme celkem bezpečně počítat, zejména pro vyšší společenskou vrstvu a centrální moravské oblasti se zintenzivněním christianizačního úsilí nejpozději od přelomu 8. a 9. století a v této době bezesporu úloha Salzburgu sílí (povýšení na arcibiskupství roku 798, likvidace avarské moci v Panonii a zřízení tzv. Východní bavorské marky na územích bývalých římských provincií Panonie a Noricum v letech 791–803 a konečné určení

definitivních hranic mezi salcburskou arcidiecézí a aquilejským patriarchátem na Drávě Karlem Velikým v roce 811 (srov. např. H. Dopsch, *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*. In: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land*. Band I. I. Teil, Salzburg 1981, s. 157–176; týž, *St. Peter als Zentrum der Slawenmission*. In: *St. Peter in Salzburg. Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum*. 3. Landesausstellung 15. Mai – 26. Oktober 1982. Schätze europäischer Kunst und Kultur. Katalogredaktion und für den Inhalt verantwortlich: Heinz Dopsch und Roswitha Juffinger unter Mitarbeit von Valentin Kunnert, Salzburg 1982, s. 60–67; H.-D. Kahl, *Virgil und die Salzburger Slawenmission*, s. 112–121; H. Wolfram, *Die Zeit der Agilolfinger Rupert und Virgil*. In: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land*. Band I. I. Teil, Salzburg 1981, zvl. s. 136–150; týž, *Die Geburt Mitteleuropas*, s. 110–113, 208–214, 217, 224–226, 253–267, 275–280; týž, *Grenzen und Räume*, s. 170–180, 211–247; Z. Měřinský, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I*, Praha 2002, s. 499–516; P. Kouřil–Z. Měřinský, *Sakrální architektura a hmotné památky odrážející projevy duchovní kultury z moravských a slezských archeologických výzkumů*, AH 21, 1996, s. 111). Současné bádání pak předpokládá pokřesťanství Moravy z Pasova v době episkopátu biskupa Reginhara kolem roku 831 (Z. Měřinský, *České země II*, s. 503–521), tzn. z franského prostředí, ač podobně jako v případě Salzburgu bylo ovlivňováno iroskotskou tradicí. Zcela specifické místo pak zaujímají otázky kolem dřevěné sakrální architektury v rámci raně středověkého období obecně a na Velké Moravě zvláště. Tato problematika přesahuje rozsah této recenze, přesto zde upozorní na některé základní práce uváděné i s literaturou v často citované práci C. Ahrens, *Die frühen Holzkirchen Europas* (Bd. 1, 2 – Katalog, Stuttgart 2001, kde jsou soustředěny informace o řadě archeologicky odkrytých pozůstatků dřevěných kostelů, a to i ze sousedních území Rakouska, Maďarska, Polska a Německa (zde Katalog s. 6–104, 109–113, 115–123)). Celá problematika velkomoravských sakrálních objektů a názory na vlivy ovlivňující jejich vznik je velmi složitá a mezi jednotlivými badateli nepadají jednotu, což je dáno i stavem jejich zachování a možnostem datování.

Až do roku 1949, kdy V. Hrubý a potom J. Poulík prozkoumali první dva velkomoravské kostely ve Starém Městě u Uherského Hradiště v polohách Na valách a Špitálky (Z. Měřinský, *České země II*, s. 571–574; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura v centrální oblasti velkomoravského státu*. In: *České země v raném středověku*, s. 97–115, Praha 2006) byla předpokládána existence pouze dřevěné či hrázdné sakrální architektury 9. století na území bývalého Československa. C. Ahrens, *Die frühen Holzkirchen Europas*. Katalog, s. 106–107 uvádí mezi možnými předchůdci zděných sakrálních staveb ze dřeva Staré Město – Špitálky, odkud jsou doloženy na maltě také otisky dřevěných garnitur a dále Modrou u Velehradu. Nálezová situace kostela v Modré je velmi složitá i vzhledem k reviznímu výzkumu V. Hrubého z let 1953–1954 a 1963 po odkryvech J. Nevěřila v roce 1911. Jak již bylo výše řečeno teorie J. Cibulky přebíraná i některými dalšími badateli o iroskotském původu kostela není obecně akceptována a diskutabilní je i poslední interpretace J. Licharduse z roku 2003, že v první fázi se jednalo o dřevěný kostel rekonstruovatelný ve dvou variantách, přičemž prvou by představovala kvadratická stavba o rozměrech 5 × 4,3 m bez apsidy a druhá, taktéž kvadratická stavba o délce 16,7 m, šířce 9,3 m s kvadratickou apsidou o rozměrech 5,5 × 3,5 m, v níž se nacházelo T – zahloubení interpretované jako ikonostas, což je pro uvažované období nemožné. Druhá stavba by měla větší rozměry než kamenný kostel a J. Lichardus dospěl k závěru, že dřevěný kostel druhé varianty byl založen právě iroskotskými misionáři před rokem 822 (J. Lichardus, *Grundriss einer altslawischen Holzkirche von Modrá*, *SlArch LI*, 2003, s. 109–118).

Existenci starší dřevěné sakrální stavby na místě odkrytého zděného kostela v Modré nelze vyloučit, stejně jako možné působení misie ještě s iroskotskými tradicemi. Velmi nepravděpodobné je však právě na základě inventáře z hrobu č. 22 absence pohřbívání u dřevěné stavby a její počátky až po roce 822. Údajné stopy po čtyřech mohutných dřevěných sloupech představovaly asi pozůstatky pilířů mladší stavební fáze, neboť kostel patrně stál ještě v roce 1681 (srov. Z. Měřinský, *České země II*, s. 442–448, 570–571; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 108–110). Údaj o staroměstsko-uherskohradištské sídelní aglomeraci s rozlohou 250 ha včetně šesti uváděných kostelů je silně předimenzován, neboť se nejednalo o souvisle osídlené území a bezpečně jsou zde doloženy velkomoravské stavby v tratích Na valách, Špitálky, patrně v poloze Rybárny a sakrální komplex v poloze Sady mezi Uherským Hradištěm a Kunovicemi. Například v případě Mikulčic současné strážlivé odhady uvádějí celkovou osídlenou plochu na 30–50 ha s akropolí a předhradím o výměře 10 ha (srov. Z. Měřinský–E. Zumpfe, *Die Anfänge von Städten in Mähren und Niederösterreich [von der Protostadt bis hin zur Rechtsstadt]*. Thesen, AH 32, 2007, s. 9–11, 30–31; Z. Měřinský, *České země II*, s. 571–580; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 97–108, 110–115, 116–117). Kostel s protáhlým polygonálním kněžským srážlivým se nachází na Hradisku sv. Klimenta u Osvětman a tato stavba patrně souvisí až s proboštstvím kláštera brněnských augustiniánů u sv. Tomáše v Brně, založeným kolem roku 1358 (Z. Měřinský, *České země II*, s. 580–582, 599–600, 767–769; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 115–116).

Diskutabilní je i počet dvanácti kostelů uváděných v Mikulčicích (s. 232), neboť bezpečně je jich zde doloženo pouze deset, či je jich dokonce uváděno pouze devět (Z. Měřinský, *České země II*, s. 584–598; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 117–137). Otázku existence kostela č. I je nutno hodnotit velmi zdrženlivě. Josef Poulík rozlišil při výzkumu v letech 1954–1956 tři zděné stavby, které označil v pořadí podle postupu odkryvu jako stavby A, B, C, přičemž poslední stavba A byla jednodlným kostelem s pravouhlým kněžským a přístavkem po jeho severní straně. Nejmladší část této stavby představoval přístavek při severní straně chóru, jenž svým základem porušil starší hroby. Existence stavby byla datována na základě hrobů do doby mezi polovinu 9. a třetí čtvrtinu 10. století. Litá maltová podlaha, zjištěná pod písčitou navázkou uvnitř

II. kostela, byla původně interpretována jako pozůstatek starší trojdielné stavby B neznámé funkce a její stáří na základě keramiky vročeno do doby kolem roku 840. Později došlo k revizi těchto závěrů a celý útvar je interpretován jako starší fáze kostela II s jejím datováním posunutým k počátku 9. století. Zdivo nalezené východně od chóru II. kostela, a to v hloubce větší, než byla litá maltová podlaha stavby B, označil potom J. Poulík za stavbu C a interpretoval ji jako pozůstatky I. kostela, jenž měl vzniknout někdy mezi léty 800–825. Původně s ní spojil hroby č. 90, 108, 265 a 280, ale vzhledem k jejich odlišné orientaci a excentrické poloze vůči stavbě, změnil později svůj názor, přiřadil je ke starší fázi II. kostela (B) a jejich původní datování do rozmezí let 830–840 posunul na počátek 9. století, či je šířeji položil do první čtvrtiny 9. věku. Nelze vyloučit, že tato nejstarší sakrální stavba nepřítisť jasného půdorysu měla lehčí dřevěnou nebo částečně dřevěnou konstrukci stěn. Je více než pravděpodobné, že zdivo stavby C náleželo spíše nějakému profánnímu objektu a nikoliv kostelu (Z. Měřínský, *České země II*, s. 584–588; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 119, 130–132). Podobně existence kostela č. XI je předpokládána pouze na základě volné plochy bez hrobů uprostřed menší nekropole o zhruba osmdesáti hrobech s přítomností stavebních destrukcí (L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, 129). Nedochovaly se zde tedy žádné části zdiva (s. 233).

Stejně jako v případě Modré u Velehradu je velmi problematické považovat mikulčické kostely č. I, II, VIII a X za iroskotské. U posledního jmenovaného kostela č. X je naopak na základě vnějších opěrných pilířů, tzv. lisén, jeho předloha hledána v prostředí Dalmácie (Z. Měřínský, *České země II*, s. 591–592; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 137). V případě III. mikulčického chrámu, tzv. trojdielné baziliky, se v jeho atriu nenacházela uprostřed žádná cisterna, ale s opatrností je tato jáma č. 155 odkrytá uprostřed šířky atria označována za impluvium – nádržka na dešťovou vodu. Studna na vodu, asi pro liturgické účely, jakou známe od IX. kostela (Z. Měřínský, *Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů*, PA LXXVII, 1986, s. 53–54, 69, obr. 22–23 na s. 55–56; týž, *Mikulčice – das Gräberfeld bei der IX. Kirche. Verlauf der Forschung und Fundsachlage*. In: *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas* [mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik]. *Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004*. Editor Pavel Kouřil, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno 2005, s. 115–120; týž, *Morava v 10. a na počátku 11. století*. In: *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska* zostavili: Tatiana Štefanovičová a Drahošlav Hulínec pod záštitou ministra kultúry Marka Madariča, generálneho tajomníka Únie miest Slovenska Mariána Minaroviča, primátora mesta Bratislavy Andreja Durkovského pri príležitosti 1100. výročia prvej písomnej zmienky o Bratislave. *Kolokvium sa uskutočnilo v Bratislave 19.–20. júna 2007*, Bratislava 2008, s. 98, obr. 15 na s. 88) i z jiných lokalit, byla odkryta 15 m jižně od apsidy baziliky (Z. Měřínský, *České země II*, s. 589–591; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 125–128). Pokud se jedná o možné mikulčické dřevěné kostely C. Ahrens (*Die frühen Holzkirchen Europas*. *Katalog*, s. 105–106) mezi ně řadí kostely VII, XI a XII (nikoliv VIII, s. 232). U rotundy č. VII nelze pochybovat, že se jednalo o jednoduchou kruhovou stavbu dřevěné konstrukce se zděným kněžištěm a stěny lodi tvořila proutěná armatura omazaná oboustranně maltou (J. Poulík, *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, Praha 1963, s. 76–87, 192–194; Z. Měřínský, *České země II*, s. 594, 596; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 135–136) a u kostela č. VIII bylo dochováno po celém obvodu originální základové zdivo, a to jako jediné v rámci mikulčických zděných sakrálních objektů. Stopy dřevěné zástavby zjištěné jižně od pozůstatků kostela ale dovolují, vzhledem ke shodné orientaci některých hrobů a naopak jejímu porušení několika hroby orientovanými shodně s kamennou stavbou, uvažovat o možné existenci staršího dřevěného sakrálního objektu (Z. Měřínský, *České země II*, s. 589, obr. na s. 592 [č. 1]; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 136; P. Kouřil, *Kostel č. VIII. v Mikulčicích a jeho archeologický výzkum*. In: L. Galuška–P. Kouřil–J. Mítáček [eds.], *Východní Morava v 10.–14. století*, Brno 2008, s. 53–79). Dále se o použití kombinovaných, tj. zděných i dřevěných či hrázděných prvků a konstrukcí na jedné stavbě uvažuje u tzv. XII. kostela (Z. Měřínský, *České země II*, s. 592–593; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 119, 132–134; B. Kavanová: *Kostel č. 12 v Mikulčicích*. In: *Velká Morava mezi východem a západem. Großmähren zwischen West und Ost*. *Sborník příspěvků z mezinárodní konference, Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9. – 1. 10. 1999*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, Brno 2001, s. 209–227; táž: *Mikulčice – pohřebiště v okolí 12. kostela*. In: N. Profantová–B. Kavanová, *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela* [edit. Pavel Kouřil]. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 22, Brno 2003, s. 211–413).

V případě VI. kostela je obvykle uváděno, že se jednalo o značně vysokou zděnou stavbu s válcovou lodí, neboť bloky zříceného zdiva se nacházely ve vzdálenosti až 10 m od vnějšího pláště lodi a J. Poulík (*Dvě velkomoravské rotundy*, s. 27–29) odhaduje její výšku na 9 m a v kresebné rekonstrukci dokonce 12 m. Předpokládal také zaklenutí tohoto chrámu kopulí. Interpretace západní apsidy jako věže není obecně přijímána a kuleové jamky uvnitř i vně kostela jsou většinou považovány za stopy po stavebním lešení. Pravděpodobné není dávat je do souvislosti s případným dřevěným ochozem kolem stavby. Pro datování hřbitova kolem rotundy se 205 hroby J. Poulíkem do rozmezí let 825–925 a N. Profantové do doby po roce 830/835 a jeho existenci minimálně do zániku Velké Moravy (906/907) se obecně uvažuje o mladší fázi velkomoravského období (J. Poulík, *Dvě velkomoravské rotundy*, s. 11–75, 135–191; Z. Měřínský, *České země II*, s. 593–595; L. Galuška–L. Poláček, *Církevní architektura*, s. 135; N. Profantová, *Mikulčice – pohřebiště u 6. kostela: pokus o chronologické a sociální zhodnocení*. In: N. Profantová–B. Kavanová, *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela* [edit. Pavel Kouřil]. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 22, Brno 2003, s. 7–209). Nejnovější rozbor omítek z prostoru VI. kostela však ukazují, že alespoň částečně tvořily konstrukci stavby dřevěné či hrázděné prvky (M. Pippal–F. Daim [Herausgeber], *Die frühmittelalterlichen Wandmalereien Mährens und der Slowakei*.

Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. K. Kowarik [Redaktion]. Beiträge von Peter Bednár, Bořivoj Dostál, Gabriel Fusek, Luďek Galuška, Ivo Hammer, Jana Hlavicová, František Kalousek, Kerstin Kowarik, Jiří Macháček, Matthias Misar, Veronika Plachá, Lumír Poláček, Tatiana Štefanovičová. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Herausgegeben von Falko Daim. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz und Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien 12, Innsbruck 2008, s. 225–226 [fragm. M6k4-5], 228 [fragm. M6k9], 230–232 [fragm. M6k13 a 15] 234–237 [fragm. M6k20, 22–24, 26 a 28], 248 [fragm. M6k42], 251–253 [fragm. M6k48 a 50], 256–262 [fragm. M6k55-57, 59–61, 64], 265 [fragm. M6k69]). Některé otisky dřev na omítkách svědčí pro určité dřevěné konstrukční či hrázdné prvky také u IV. kostela (M. Pippal–F. Daim [Herausgeber], Die frühmittelalterlichen Wandmalereien, s. 200 [fragm. M4k14], 208–210 [fragm. M4k27] a 29, 212 [fragm. M4k32], 214–216 [fragm. M4k36-38]; srov. Z. Měřinský, České země II, s. 589; L. Galuška–L. Poláček, Církevní architektura, s. 123, 128–129).

Pokud se jedná o dřevěnou ohradu s kůly v poloze Klášteřísko, je tato dřevěná stavba interpretována jako pohanská svatyně, ale kůly se znázorněním lidských hlav (s. 233) se zde nenašly a jsou pouze předpokládány na základě některých analogií (Z. Klanica, Mikulčice–Klášteřísko, PA LXXVI, 1985, s. 476–489; týž, Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha–Bratislava 1985, s. 107–139; týž, Slovanský templ, palác a kostel. střední doby hradištní. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejí a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc., Brno 1988, s. 156–167; Z. Měřinský, České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha 2002, s. 561–563). Nelze také úplně vyloučit, že tzv. knížecí palác na akropoli mikulčických „Valů“ měl sakrální funkci, neboť připomíná sálové chrámy známé již v 7.–8. století na území Burgundska, Raetie a Alemannie. Větší existenci snad mohla být věnována dřevěným kostelům západoevropským, k nimž jak již bylo výše řečeno, existuje velmi obsáhlá literatura, kterou nelze na tomto místě citovat a starší práce jsou uváděny u J. Langerem často citovaného C. Ahrense. Tyrolskem v severní Itálii (s. 233) je asi méně Jižní Tyrolsko, do míru s Rakouskem po první světové válce uzavřeného 10. září 1919 v Saint-Germain-en-Laye na předměstí Paříže současně rakouského Tyrolska. V obecné rovině se misiemi a počátky křesťanství na území Evropy zabývá Lutz E. von Padberg, Christianisierung im Mittelalter, Darmstadt 2006 a pro střední Evropu řada příspěvků ve výstavních katalogích (Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 1–2, Katalog. Herausgegeben von Alfried Wieczorek und Hans-Martin Hinz, Stuttgart 2000, Band 1, pro české země a Polsko např. s. 411–423, 428–429, 492, Katalog, s. 406; Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě, Praha 2002, s. 145–146, 147–149, 151, 173, 509).

Dřevěné objekty kůlové konstrukce se objevují na některých pohřebištích jako je Stará Kouřim z 9. století nebo Lahovice (M. Šolle, Kouřim v průběhu věků, Praha 1981, s. 104–105; P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin rané středověké duchovní kultury, Praha 2001, s. 76, 112), kdy kouřimská stavba je nápadně podobná objektům známým z rané středověkých hřbitovů v München-Aubing, Marktoberdorf či Köln-Junkersdorf (srov. např. P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách, s. 76–85, 107–114; D. Třeštlík–P. Sommer, Cesta ke křesťanské společnosti. In: Přemyslovci. Budování českého státu. Petr Sommer, Dušan Třeštlík, Josef Žemlička, eds. ve spolupráci s Pavlínou Maškovou a Robertem Novotným, Praha 2009, s. 261–262; H. Dannheimer, Der Holzbau, Germania 44, s. 1966, 326–337; týž, Zur Ausstattung der Kirchen. In: Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim/Bayern, Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988 [hrsg. von Hermann Dannheimer und Heinz Dopsch], München–Salzburg²1988, s. 299–304; G. Fehring, Die Stellung des frühmittelalterlichen Holzkirchenbaues in der Architekturgeschichte, Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 14, 1967, s. 179–197; S. Codreanu-Windauer, Zeugnisse frühmittelalterlichen Christentums – ein Überblick. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 10. Treffen, s. 174–180. Rahden/Westf.). Z dalších dřevěných s největší pravděpodobností sakrálních objektů na některých nekropolích je nutno připomenout Prahu-Motol či Žalany u Teplíc (B. Svoboda, Hradištní pohřebiště s dřevěnou stavbou v Žalanech u Teplíc, PA LIV, 1963, s. 266–307; D. Frolíková-Kaliszová, Pokus o analýzu slovanského pohřebiště v Praze-Motole, PA XCI, 2000, s. 201–249; M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století, Praha 2009, s. 264–265). Nelze také vyloučit, že jednoduchá dřevěná sakrální hřbitovní stavba se našla na pohřebišti z 9.–10. století v Brandýsku u Slaného (O. Kytlicová, Slovanské pohřebiště v Brandýsku, PA LIX, 1968, s. 193–248; P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách, s. 76; P. Mašková, Pohřby na venkově. In: Přemyslovci. Budování českého státu. Petr Sommer, Dušan Třeštlík, Josef Žemlička, eds. ve spolupráci s Pavlínou Maškovou a Robertem Novotným, Praha 2009, s. 412; M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 265).

Počty dřevěných kostelů v Čechách uváděné D. Novákem jsou patrně nadsazené (srov. D. Frolíková-Kaliszová, Dřevěné kostely v Čechách v archeologických pramenech, Archeologie ve středních Čechách 3, 1999, s. 535–545), každopádně je předpokládána jakási memoriální svatyně nad hrobem sv. Ludmily na Tetíně přeměněná snad potom na chrám sv. Michala, jak soudí Z. Krumphanzlová, ale P. Sommer předpokládá jeho výstavbu dodatečně až po Ludmilině zavraždění (Z. Krumphanzlová, Počátky křesťanství v Čechách ve světle archeologických pramenů, PA LXII, 1971, s. 410–411; P. Sommer, Smrt kněžny Ludmily a začátky české sakrální architektury, ČČH 98, 2000, s. 229–260; týž, Začátky křesťanství v Čechách, s. 95–143, zvl. s. 101–106, 115–130 zde na s. 78, 110–112 i ke sv. Jiří na Pražském hradě; srov. dále; M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 264; D. Třeštlík–P. Sommer, Cesta ke křesťanské společnosti, s. 262, tam i ke sv. Jiří) a také nad hrobem významné ženy v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě (I. Borkovský, Svatojiřská bazilika a klášter na

Pražském hradě, Praha 1975, s. 83; P. Sommer, Kaple Panny Marie v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě a začátky české sakrální architektury. In: Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. [† 7. února 999]. Uspořádali Luboš Polanský, Jiří Sláma, Dušan Třeštík, Praha 2000, s. 121–126, 316; k bazilice sv. Jiří např. A. Merhautová, Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě, Praha 1966; táž, Nejstarší česká sakrální architektura. In: České země v raném středověku, Praha 2006, s. 155–157; J. Frolík, Pražský hrad v 9. a 10. století. In: České země v raném středověku, Praha 2006, s. 183–184, k hrobu zvl. s. 185).

Již výše jsme zmiňovali objekty na nekropolích, jako byla Stará Kouřim, Lahovice, Praha-Motol, Žalany a možná také Brandýsek. Dřevěný mohl být i nejstarší kostel českého křesťanství na Levém Hradci, neboť kamenná rotunda odkrývá zde I. Borkovským je s největší pravděpodobností mladší (k tomu P. Sommer, Der Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec. In: Život v archeologii středověku, Praha 1997, s. 586–596; týž: Levohradecký „lapis primarius“. In: Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. I. díl, Castrum Pragense 3, Praha 2001, s. 279–284; týž, P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách, s. 38, 152–160; M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 263; A. Merhautová, Nejstarší česká sakrální architektura, s. 154) a také prvá fáze dalšího kostela prvního přemyslovského křesťanského knížete Bořivoje I. na Pražském hradě zasvěceného Panně Marii (srov. A. Merhautová, Nejstarší česká sakrální architektura, s. 154; J. Frolík, Pražský hrad, s. 183; M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 264). Ze dřeva byl asi vybudován nejstarší kostel sv. Kosmy a Damiána ve Staré Boleslavi (M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 210; A. Merhautová, Nejstarší česká sakrální architektura, s. 159; srov. P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách, s. 112–113), ale problematičtější je existence staršího dřevěného předchůdce raně otomského kostela z druhé poloviny 10. století v Libici nad Cidlinou (M. Beranová–M. Lutovský, Slované v Čechách, s. 221–222). Dřevěná chrámová budova se nacházela i pod bazilikou benediktinského opatství Ostrov u Davle z doby po roce 1137 založeného již roku 999/1000, dřevěný provizorium je předpokládáno i v nejstarší fázi břevnovského kláštera a podobně též sázavský klášter existoval po více než prvních sto let svého trvání v dřevěné podobě (P. Sommer, První dvě století benediktinských klášterů v Čechách, *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 1991, s. 75–100; týž, Podoba sázavského kláštera v 11. a ve 12. století, *Sázavsko* 2, 1994, s. 33–34; týž, Začátky křesťanství v Čechách, s. 78; týž, Druhá vlna christianizace české společnosti. In: Přemyslovci. Budování českého státu. Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička, eds. ve spolupráci s Pavlínou Maškovou a Robertem Novotným, Praha 2009, s. 404–405; A. Merhautová, Nejstarší česká sakrální architektura, s. 157–159; M. Richter–A. Merhautová–P. Břicháček–P. Sommer, Bazilika s první jižní kaplí ostrovského kláštera, *Umění XXXVIII*, 1990, s. 186, 192, pozn. č. 23, 26). Dřevěné středověké vesnické kostely máme patrně doloženy v Zahradce u Havlíčkova Brodu a zaniklé vsi Nesvětice u Mostu. Nelze také vyloučit existenci dřevěné, nejspíše menší sakrální stavby pod kostelem sv. Jana Křtitele, vybudované v rámci hradní dispozice v Pomezí (Markel) pod Landštejnem (okr. Jindřichův Hradec). Tato stavba zanikla katastrofálním požárem. Archeologicky je také doložen takovýto dřevěný sakrální objekt v městské lokaci ze 13. století v poloze Staré Mýto, jež potom byla přeložena do dnešního Vysokého Mýta založeného Přemyslem Otakarem II. (P. Sommer, Začátky křesťanství v Čechách, s. 78; A. Hejna, Archeologický výzkum kostela sv. Víta v Zahradce, okr. Havlíčkův Brod, v zátopové oblasti vodního díla Želivka II, *AH* 5, 1980, s. 323–327; A. Hejna–K. Benešová–Z. Plátková, Kostel sv. Víta v Zahradce u Ledče, *Umění XXIX*, 1981, s. 399–417; V. Brych, Nesvětice, zaniklá středověká ves na Mostecku, *AH* 14, 1989, s. 311–318; P. Břicháček–J. Muk, Kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí – výsledky stavebně historického a archeologického výzkumu, *Průzkumy památek III*, 1996, s. 60–62; M. Richter–J. Šigl, Výzkum Starého Mýta v roce 1986, *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech* 14, 1987, s. 88–96; M. Richter, Archeologický výzkum Starého Mýta v roce 1987, *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech* 15, 1988, s. 95–103).

Dřevěné předchůdce měla jistě i řada dalších sakrálních objektů, jejich stopy se však většinou nedochovaly. Problematika dřevěných kostelů (*ecclesia lignea*) je velmi komplikovaná, neboť církevní prameny je ještě ve 12. století chápou jako mobilní, snadno přestěhovatelné objekty, které není nutné znovu konsekrovat, ale jen vykropit svěcenou vodou, což nemusel provést biskup, nýbrž se jednalo o akt v pravomoci kněze. Právě to ukazuje, že v raném středověku se dřevěná stavba obecně přiřazuje k sakrálním objektům nižšího statusu, jako jsou kaple či filiální chrámy. Šlo tedy o stavby nižší kategorie, jež měly charakter movitého majetku. Pouze při úplném zániku těchto dřevěných kostelů se muselo dbát na to, aby nedošlo k znesvěcení jejich stavebního materiálu a dřevo, které nešlo znovu využít, se z těchto důvodů doporučovalo spálit, na základě přímého návodu v klášterní kuchyni. Je nasnadě, že stopy po dřevěných sakrálních objektech často unikají archeologické evidenci nebo zmizely při výstavbě zděné církevní architektury na jejich místech (srov. P. Sommer, Rané středověká „*ecclesia lignea*“ a archeologie. In: *Z pravěku do středověku*. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, Brno 1997, s. 87–94; týž, *Začátky křesťanství v Čechách*, s. 76–85, zvl. s. 79–80; D. Frolíková–Kaliszová, Dřevěné kostely v Čechách, s. 535–545; D. Třeštík–P. Sommer, *Cesta ke křesťanské společnosti*, s. 262). Otázkám dřevěné sakrální architektury jsme věnovali v souvislosti s počátky křesťanství na Moravě a v Čechách větší prostor, neboť se jedná o velmi složitou a v archeologických nálezech těžko postižitelnou i jednoznačně interpretovatelnou problematiku. Je nasnadě, že v rámci celé zpracovávané problematiky dřevěných kostelů na území Evropy od raného středověku po novověk mu lze jen těžko vyhradit větší místo.

Dále je v pátém oddílu rozsáhlé I. kapitoly, nesoucí název Východokřesťanská tradice a její balkánská cesta (5, s. 230–270) probrána situace na Balkáně (s. 234–238), kde se i vzhledem k osmanské okupaci potlačující jakékoliv zviditelnění pravoslavných kostelů, dochovaly pouze mladé roubené stavby. K uvolnění restrikcí

docházelo až od počátku 19. století. Starší doklady vycházející z tradice jednosrubových staveb s vícebokým závěrem na obou stranách vykazuje rumunský jihozápad, jih a východ včetně Moldavska (s. 239–246) a dřevěné kostely v Sedmihradsku a horním Potisí rámcově ze 17.–18. století (s. 247–270) se nejvíce vyznačují dvojsrubovou podélnou stavbou s věží na severozápadě. Šestý oddíl (6, s. 271–354) je věnován východokřesťanské tradici na Rusi a dále je členěn geograficky na Rusko (s. 279–290), Levobřežní (s. 291–295) a Pravobřežní Ukrajinu (s. 296–319). Na závěr jsou připojeny oddily pojmenované Východozápadní kompromisy (s. 320–347) a Synagogy a mešity (7, s. 348–354) reprezentující nekřesťanská náboženství.

II. kapitola si všímá ideologických hledisek vytváření dřevěných kostelů (II, s. 355–446) a J. Langer se zde snaží osvětlit výtvarné prvky architektury dřevěného chrámu právě z hlediska liturgické funkce křesťanského kostela a členění jeho prostor, jak se nazývá prvá část (1, s. 356–373). Jsou zde zdůrazněny prvotní představy raného křesťanství a symbolika jednotlivých zobrazení i artefaktů (s. 359–362), formování staveb křesťanských chrámů a jejich vnitřního vybavení v západoevropském středověku (s. 363–373), a to jak katolickém, tak později během raného novověku protestantském. V druhém oddílu (2, s. 374–396) si autor všímá symboliky kněžiště a jeho forem se zvláštnostmi danými západoevropským křesťanstvím, východní církví a později pravoslavím i protestantismem. Dále je sledována chrámová loď a předlodí (3, s. 397–418), vnitřní malby (4, s. 419–437) a církevní regulace (5, s. 438–446), kde je víceméně navazováno na předchozí výklad z aspektů původního křesťanství a postupně se vyčleňujících heretických hnutí až po humanistické východisko moderních řešení se zdůrazněním jednotlivých regionálních zvláštností determinovaných právě rozpadem prvotně víceméně jednotného křesťanského náboženství, které vyústilo ve vznik řady křesťanských církví.

Zásadní poznatky pak přináší III. kapitola Konstrukce dřevěných kostelů (III, s. 447–494), která podává zevrubný přehled o technikách výstavby těchto dřevěných sakrálních objektů. Je zde sledována technologie opracování dřeva obecně (s. 448–450) a stavební techniky od kulových staveb po hrázděnou (1, s. 450–472) a roubenou konstrukci (2, s. 473–478) včetně jejich spojů (s. 474–478), pak následují klenby, krovy a střešní krytina (3, s. 479–488) a velmi důležitá část Co víme o stavitelích dřevěných kostelů (4, s. 489–493). Na závěr autor zobecňuje v retrospektivě konstrukce dřevěných kostelů od 15. století.

IV. kapitola má název Regionální členění dřevěných kostelů v Evropě (IV, s. 495–500) a jsou zde shrnuty výsledky bádání o dřevěných kostelích na evropském kontinentu. Faktem ovšem je, že v rámci celého historického vývoje se dnes setkáváme pouze s jejich torzy či prvky v přebudovaných sakrálních objektech. Většina těch, které vznikly do poloviny 16. století, tedy rámcově před reformací, zanikla beze stopy. V západní Evropě lze postihnout dvě autochtonní tradice, a to atlantickou s koncepcí střešních staveb se zakřivenými sloupy a kontinentální s koncepcí rámovou. Obě byly s přispěním vzorů románského stylu inovovány zděnou římskou antickou architekturou. Prvou tradici lze v současnosti postihnout na britských ostrovech, v kamenné podobě v Irsku a na kontinentě jen v Normandii, jednotlivé prvky potom v severozápadní třetině Francie. Elementy druhé tradice jsou postižitelné na území Anglie a archeologicky v celém prostoru severně od Alp až po Skandinávii, kde se výjimečně v jihozápadním Švédsku dochovaly u jednotlivých kompletních staveb. Syntézou obou koncepcí se potom vytvořil i za přispění vzoru románské baziliky v jižní polovině Norska zhruba po Trondheim typ sloupových kostelů, jež se tu částečně uchovaly do současnosti. Druhý směr vývoje vedl na základě syntézy střešních staveb a rámu ke vzniku hrázděných halových staveb rozšířených od středního Porýní přes celé severní Německo do Pomoří a Dolního Slezska. V této architektuře pouze velmi vzácně přežily zbytky středověkých prvků a na počátku novověku je ovlivnila reformace

Roubená architektura rozšířená původně v celém severním evropském pásmu se již na počátku doby stěhování národů šíří od severovýchodu do střední a jihovýchodní Evropy a na severu je možno klasifikovat pozdně středověký, tzv. dlouhý typ kostelů se strmými střechami, jenž ve Švédsku převrstvil starší rámové stavby a v Rusku lze tento typ postihnout u tzv. komorových chrámů jako ojedinělý příklad, kdy společnou tradici využily jak západokřesťanské, tak i východokřesťanské církve. Západokřesťanské roubené kostely ve střední Evropě se udržely na územích severně a severovýchodně od sudetských pohoří a Západních Karpat, torzovitě se potom dochovaly ve východních Čechách, na severní Moravě, severním Slovensku a v českém i polském Horním Slezsku. V Malopolsku proběhly značné inovace dřevěné sakrální architektury během 15. století vlivem městských tesařů. Vliv reformace, rekatolizace a barokizace i josefinské tolerance jsme konstatovali již výše.

Východokřesťanské dřevěné kostely pak vycházely z tradice byzantské zděné architektury. Lze u nich odlišit dvě základní linie, a to ruskou centrální a balkánsko-karpatskou s podélnou koncepcí trojdielného členění (předlodí, loď a kněžiště či chór). Ruské kostely měly základ v mohutné roubené věži, k níž se připojovalo malé kněžiště na východní straně a na západě rozlehlá předsiň s liturgickou funkcí předlodí, jež se nazývala jídelna (trapeznaja) a v rozsáhlých farních obvodech sloužila k přespávání, hodování i projednávání obecních záležitostí včetně soudních. Inovace pak přinesla Nikonova reforma (1654–1656), neboť tentě prosazoval jako základ chrámu půdorys řeckého kříže a číselné symboly v počtu věží s cibulemi – svatě Trojice, Krista, čtyř evangelistů nebo dvanácti apoštolů apod. Linii balkánsko-karpatskou potom ovlivnila omezení daná příslušností těchto rozsáhlých území k Osmanské říši. Přechnodným pásmem je zde Sedmihradsko a oblasti Rumunska na západ a severozápad od něj. Obě linie východokřesťanských kostelů se setkávaly kolem hřebene Karpat a dnešního slovensko-polsko-ukrajinského rozmezí. Poslední krátká V. kapitola nese název Památková ochrana dřevěné sakrální architektury (V, s. 501–506) a připojen je i velmi potřebný místní rejstřík, poněkud zbytečně členěný podle dnešních jednotlivých státních útvarů (s. 507–527).

Druhý svazek celého díla z pera K. Kučí je věnován zvonícím a do jisté míry navazuje i podstatně rozšiřuje jeho knihu *České, moravské a slezské zvonice*, Praha 1995, 2001, která je katalogem 693 zvoníc v českých zemích, z nichž 388 již dnes neexistuje, a to včetně těchto objektů zděných nebo kombinovaných. Rozsáhlé monografické zpracování dřevěných zvoníc se týká těchto drobných sakrálních staveb na území celé Evropy. Je rozčleněno do čtyř částí. V první (1, s. 7–9) je podána definice zvonice a její funkce vycházející již ze samotného předmětu studia, neboť termín je možno chápat různě – samostatně stojící zvonice, kostelní věže se zvony nebo pouze jejich zvonová patra, sanktusníky, zvony na sloupech, stromech, profánních stavbách, jako jsou městské věže, brány, radniční věže atd. Podle K. Kučí představuje zvonice funkčně a typologicky vyhraněný stavební druh objektu, vázaný na kostelní areál, nejčastěji venkovský. Tento specifický druh staveb slouží pouze nebo především k umístění zvonů a manipulaci s nimi (zvonění), a přitom stojí samostatně a nejsou stavební částí kostela. Vždy však stojí v jeho blízkosti nebo alespoň ve funkční souvislosti s ním. Z praktického hlediska může být umístěna i ve větší vzdálenosti, například na vyvýšeném místě. Pouze výjimečně se může stavba typického charakteru zvonice vyskytnout bez kostela, a to ve Frisku, maďarském Zadunají s přesahem na území Slovenska a do rakouského Burgenlandu i v některých částech Čech, Moravy, Slovenska a polského Podkarpátí, kde se v jádrech vesnic nebo na hřbitovech setkáváme s drobnými obecními zvonnicemi, někdy pouze ve formě prostého dřevěného či zděného sloupku. Vzácné jsou i druhotné zvonice, kdy došlo ke zboření vlastního kostela a zachována zůstala pouze věž, nebo jsou známy opačné případy spojení původně samostatné zvonice s chrámem při jeho rozšíření. Zvonice tak představují svébytný stavební typ na rozhraní sakrálních a profánních funkcí, v podstatě stavby technické. Rozhodující však je ta část funkcí, jež je spojena s kostelem a liturgickými úkony. Existuje zde ale i funkce obranná jako věže, brány do chrámového areálu nebo pozorovatelná a zdroje varovného zvukového znamení (oheň, nepřátelský vpád).

Zvonice nelze také směšovat s kostelními věžemi, jež jsou přímou součástí kostela a zahrnují stavby dřevěné včetně hrázděných, kombinované a celozděné. V práci, jak napovídá již její název, jsou zpracovány až na výjimky pouze objekty dřevěné včetně hrázděných a kombinovaných s důrazem na postihnouti chronologických a vývojových rozdílů i regionálních zvláštností. Vždy je zajímavé sledovat vzájemný vztah vlastních kostelů, zvoníc, ale také tradiční vesnické zástavby. Je však také třeba upozornit, že oblast současného výskytu dřevěných zvoníc není totožná s nynějšími regiony s rozšířením dřevěných kostelů, ale objevují se i na územích, kde již dřevěné svatyně úplně vymizely. Na druhé straně se nevyskytují v celé řadě teritorií s dřevěnými kostely. Někde jsou zase charakteristické dřevěné chrámy bez věží i zvoníc, jinde se upřednostňovala dřevěná kostelní věž. To vše naznačuje, že zvonice si zasluhují naši pozornost, a to jako samostatný svébytný fenomén, ale na druhé straně v komplexním pohledu s vazbami na celou sídlištní strukturu a hlavně svatyně samotné.

Ve druhé části (2, s. 10–21) je rozebírána typologie konstrukce zvoníc, vztah konstrukce, tektoniky a architektury. Popsány jsou dvě složky konstrukce zvoníc – zvononosná a stavební – s terminologií stavebních prvků těchto objektů (s. 10–11), dva základní konstrukční principy zvoníc štenýřový a vzpěradlový (s. 11–15) s dalšími podtypy a variantami, jako například zvonice smíšené štenýřovo-vzpěradlové konstrukce, hranolové zvonice s vloženou vzpěradlovou konstrukcí a s vloženou klecovou konstrukcí. Můžeme počítat i s atypickými řešeními a roubenými i poloroubenými objekty. Dále je v této části probrán vztah konstrukce a architektury i tektonika architektury zvoníc (s. 15–17) a jejich vývoj (s. 17–21), kdy autor předpokládá, že v případě dřevěných zvoníc vyvrcholil tento v 16. století, a to u zděných samostatně stojících objektů pod vlivem italské renesance (campanilla), asi i jako vzoru tohoto typu zvoníc pro jednodušší dřevěné útvary aplikované v protestantském prostředí. V krátké třetí části (3, s. 22–23) je potom pozornost věnována přistavěným zvonícím.

Těžiště celého díla představuje bezesporu čtvrtá část (4, s. 24–426) nazvaná Regionální rozšíření zvoníc, kde jsou postupně probrány jednotlivé typy a příklady z velké části evropského kontinentu počínaje Anglií (s. 25–36) přes severní Francii (s. 37–40), Frisko na rozhraní Nizozemska a Německa (s. 41–54), různé části severozápadního Německa, jako je Dolní Sasko s Hamburkem a Šlesvicko-Holštýnsko (s. 55–74), Dánsko (s. 75–79), Bornholm v Dánsku (s. 80–84), dále území severovýchodního Německa při pobřeží Baltu Meklenbursko a Přední Pomořany (s. 85–87), v nynějším Polsku Zadní Pomořany i Západní a Východní Prusy (s. 88–103), na východě Německa Braniborsko (s. 104–108), Sasko (s. 109) a oblast pohorí Harz (s. 110–111), v nynějším Polsku potom ještě Slezsko, Velkopolsko, Kujavy, Malopolsko, Mazovsko a Podlesí (s. 112–148). Následuje Bělorusko (s. 149–156) a Litva (s. 157–165), Švédsko (s. 166–204), Finsko (s. 205–219) a Norsko (s. 220–224).

Samostatná pozornost je potom věnována zvonícím v Čechách (s. 225–267), kde se jejich výskyt víceméně soustřeďuje do střední a východní části země a na území jižně od středního toku Sázavy směrem na Humpolecko, a na Moravě (s. 268). Zde existuje dodnes 37 zděných zvoníc, a to hlavně na Českomoravské vrchovině včetně těch u městských kostelů. Většinou šlo současně o brány do chrámových areálů, přičemž jejich vznik obvykle sahá do 16. století. Z dřevěných zvoníc stojí na Moravě pouze jediná v Knínicích u Boskovic, jež vznikla v 19. století jako provizorium, a i tak je tato země na zvonice chudá, pokud mezi ně nepočítáme existenci řady drobných dřevěných obecních zvoníc zvláště na Valašsku, v Beskydech a částečně i na Českomoravské vrchovině (nelze používat nesprávný geografický termín Vysocína) a dříve také na Hané, které představují typologicky zcela samostatný objekt odlišného původu nesouvisející s problematikou zvoníc. Z písemných a ikonografických pramenů je možno dosud uvést celkem devatenáct zaniklých zvoníc, z nichž se v některých případech jedná o provizoria a taktéž několik

zvonice s dřevěným patrem. Zcela zavádějící ovšem je hovořit o Horní a Dolní Moravě, neboť se nejedná o žádný zavedený geografický termín a spíše se vztahuje k údajům písemných pramenů z doby Velké Moravy či povelkomoravského období (srov. Z. Měřínský, *České země II*, s. 102). Běžně jsou jednotlivé části země uváděny podle národopisných oblastí (Haná, Slovácko, Valašsko) či obecně jako severní, střední, východní, jihozápadní a jižní Morava apod. Právě na jižní Moravě mají chybět dřevěné zvonice a tato absence bezesporu vyplývá z podunajských tradic lidové architektury, kde převažují zděné a hliněné stavby z vepřovic či budované nabíjenou technikou.

Pouze malé dřevěné obecní zvonice, převážně z 19. století, známe z území maďarského Zadunají s přesahem do rakouského Burgenlandu a Slovinska (s. 269–270). Dřevěné zvonice se však uplatnily v horním Potisí na teritoriích dnešního Maďarska, Ukrajiny a Rumunska (s. 271–287). Tradice stavby dřevěných zvonice existovala v Uhrách nejpозději od 14. století, ale kontinuálně přetrvávala jen v okrajových oblastech horního Potisí na severovýchodě, Sedmihradska na východě a ve slovensko-maďarském Rudohoří na severu. Publikované doklady patří většinou 17.–18. století. Právě území Sedmihradska v dnešním Rumunku je věnována značná pozornost (s. 288–302), podobně jako výše zmiňovanému slovensko-maďarskému Rudohoří (s. 303–323) s pohořími Mátra a Bükk na jihu a Slovenske Rudohorie na severu, Štiavnickými vrchy na západě a Slanskými i Zemplínskými vrchy na východě, dále potom severnímu Slovensku (s. 324–326), Spiši a Šariši na Slovensku (s. 327–330) a jižní straně Karpat na území Slovenska a Ukrajiny (s. 331–346). Na zvonice velmi bohatá a se zajímavými doklady je Červená Rus a východní Halíč v rámci dnešního Polska a Ukrajiny (s. 347–393), kde se již dostáváme do sféry styku západního a východního křesťanství, konkrétně řeckokatolické církve a pravoslavi, kam náleží i Moldavsko s Bukovinou (s. 394–398), dnes součástí Ukrajiny, Rumunska a Republiky Moldova, dále Volyn a Podolí na Ukrajině (s. 399–403), střední a severní Ukrajina (s. 404–406) a také Rusko (s. 407–426). Úvodní část tohoto oddílu s charakteristikou celého historického vývoje je velmi schematizovaná a zkrácená. Řada údajů vztahujících se k dějinám Kyjevské Rusi měla být zohledněna již v předchozích partiích o vývoji na území nynější Ukrajiny. Nenacházíme zde také zmínku o pádu Kyjeva 6. prosince 1240 a zániku Kyjevské Rusi apod.

Celkově lze konstatovat, že práce K. Kučí o dřevěných zvonících na evropském kontinentě představuje jako první pokus o zmapování tohoto specifického stavebního typu sakrálního objektu v širokém evropském prostoru z hlediska regionálního rozšíření, typové škály apod. dobré východisko k dalšímu studiu celé problematiky. Dílo je samozřejmě ovlivněno stavem evidence, dokumentace a výzkum zvonice v jednotlivých oblastech i státních útvarech, která je na různé úrovni, a nelze tudíž požadovat nějaké do jisté míry vyčerpávající shrnutí a vyhodnocení všech údajů. To se týká zejména rozsáhlých prostor Ruska, Ukrajiny a Rumunska včetně Moldavska. V knize, podobně jako v předchozím svazku o dřevěných kostelích najdeme základní údaje o jednotlivých objektech, a pokud je k dispozici, také datování, kvalitní fotografie, půdorysy či řezy pak jen tam, kde jsou dostupné nebo je bylo možno nově vyhotovit. Pro určení stáří architektury obecně a dřevěných kostelů a zvonice zvláště by řadu podstatných zjištění o jejich stáří přinesla dendrochronologická data. Znovu zdůrazňuji, že oba svazky o dřevěných kostelích a zvonících v Evropě představují zejména z hlediska obrovského množství dat o jednotlivých objektech dobrý základ dalšího bádání, ač v případě prvního svazku měl autor svoji úlohu poněkud ulehčenu, neboť východiskem mu bylo zásadní základní dílo C. Ahrense.

Ke druhému svazku je ještě připojena Mapová příloha (s. 427–455) s názorným zachycením dřevěných kostelů a zvonice na evropském kontinentu (s. 428–429), konfesijními a národnostními mapami (s. 430–431) a velmi potřebnými mapami správního členění jednotlivých států (s. 432–455). Následuje anglické resumé (s. 457–464), na rozsah díla poněkud stručný seznam použité literatury (s. 465–472), jenž přináší základní monografie i dílčí práce, ale jak již bylo v předchozím textu několikrát upozorněno, některé důležité tituly zde chybějí. Poněkud nezvyklá je také forma citací a osobně bych dal přednost běžně zavedeným citacím v závorkách, jaké známe například z archeologické či přírodovědné literatury (příjmení autora, rok vydání a v případě více prací v jednom roce index a, b a dále, strana či strany). Velmi potřebný je též místní rejstřík (s. 473–501) poněkud zbytečně členěný, tak jako v prvním svazku podle jednotlivých dnešních státních útvarů.

Zdeněk Měřínský

Bořivoj Nechvátal et al. (autoři či spoluautoři jednotlivých kapitol I–XI Bořivoj Nechvátal [I, VI], Václav Rybařík [III], Jan Zavřel [III, V, VIII, X], Ladislav Varadzin [IV, IX], Petra Stránská [VII], René Kyselý [XI]): **Rotunda sv. Martina a bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě**. Archeologický výzkum. Praha 2009. 432 stran, celkem 228 obrázků, 34 tabulek, 73 fotografických příloh, 18 mikrofoto a 1 graf, číslovaných zvláště v rámci jednotlivých kapitol. ISBN 978-80-87365-23-6.

Práce představuje významný publikační počín kriticky vyhodnocující další část výzkumů na Vyšehradě – druhém nejdůležitějším residenčním sídle českých přemyslovských panovníků. Jedná se o kolektivní dílo, které kriticky hodnotí a zpracovává dosavadní výsledky archeologických výzkumů a stavebněhistorických průzkumů dvou významných sakrálních objektů – rotundy sv. Martina a baziliky sv. Vavřince. Autoři tak navazují na předchozí publikaci Bořivoj Nechvátal a kol. (autoři či spoluautoři exkurzů 1–11 Petra Stránská, René Kyselý, Ladislav Hrdlička, Denko Čumlivski, Zdeněk Hazlbauer – Markéta Tomášková, Dagmar Hejdová, Tomáš Kyncl, Richard Štrouf – Jan Zavřel, Vlasta Ledvinková), Kapitulu chrám sv. Petra a Pavla